

معرفی نسخه خطی منحصر به فرد کلیات شاه اسماعیل صفوی («خطایی») موجود در کتابخانه علامه جعفر سلطان القرائی

محمّد امین سلطان القرائی

چکیده:

مقاله حاضر به معرفی نسخه خطی کلیات شاه اسماعیل صفوی (کلیات خطایی) می‌پردازد و سه بخش آن: نصیحت‌نامه، دهنامه و دیوان حضرت سلطان خطایی را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد. این نسخه در کتابخانه مرحوم علامه سلطان القرائی در مجموعه نسخ خطی نگه‌داری می‌شود.
کلید واژگان: شاه اسماعیل، شعر ترکی، نصیحت‌نامه، دهنامه، دیوان حضرت سلطان خطایی.

غرض از تحریر این مقال، معرفی قدیمی‌ترین و نفیس‌ترین نسخه خطی کلیات مرد شمشیر و قلم، شاه اسماعیل صفوی متخلص به «خطایی» است. که با وجود حیات کوتاهش تأثیری شایسته و شایان بر شکل‌گیری فرهنگ و ادب و سرنوشت و جغرافیای منطقه نهاده‌است. شاه اسماعیل در کلیات «خطایی»، گرچه اشعار معدودی به زبان فارسی سروده‌است، ولی اشعارش عمدتاً به زبان ترکی است:

اول پری کیم، بو جهاندا حسنونون همتاسی یوخ	سرو رعنائون انون تک قامت و بالاسی یوخ
گنجه-گوندوز، من اونون هجرینده یانماقدیرایشیم	نئيله بیم کیم، اول مهین مندن یانا پرواسی یوخ
اؤیمه ای واعظ منه جنات عدنون باغینی	کیم اونون یارون اوزو تک بیرگل حمراسی یوخ
قیلما ای زاهد منه، زولفون سؤرسن اؤزگه طعن	هانسی عاشق دیر، کیم اوندان باشداییرسؤداسی یوخ
گرچی چوخدور دنیادا عشاقی اول ماهین، ولی	بو «خطایی» خسته تک بیر عاشق شیداسی یوخ

معرفی نسخه خطی منحصر به فرد کلیات شاه اسماعیل صفوی «خطایی»... / محمدامین سلطان القرائی

اهمیت این نسخه خطی نفیس، از همه بیشتر در قدمت کتابت آن است، چرا که تنها ۲۳ سال پس از وفات شاه اسماعیل صفوی در سنه ۹۵۳ قمری به دست توانای یاری الکاتب الهروی در دارالسلطنه هرات در ۲۰۵ ورق و ۴۰۸ صفحه، کتابت شده است. کلیات مذکور سه بخش با نام‌های: نصیحت‌نامه، ده نامه و دیوان سلطان خطایی دارد.

نفاست نسخه بی‌بدیل « کتابخانه سلطان القرائی»، در تذهیب‌ها، سرلوح‌ها، جلد سوخت صفوی، خط نستعلیق بسیار زیبای کاتب، ۲۲ غزل افزون بر نسخ دیگر، همچنین زمان کتابت نزدیک نسخه به حیات شاه اسماعیل صفوی است.

مونجا جوڑ ائتدین منه، نامهربانلیق دان نه سود؟	اؤلدورندن سونرا ای جان! مهربانلیق دان نه سود؟
قهرین ایله تلخ کئچدی چون کی عمروم دنیا دا	یاشیم اوزدن ایسته بیبان، شادمانلیق دان نه سود؟
بیلمزم نیچون دورور دشمنلیگون بو نوع ایلن؟	لطفونو گوسترمه ییب هم بو یامانلیق دان نه سود؟
چونکو رحمین یوخ دورور من پیر عشقین حالینه	بو جهان باغیندا ای سرویم! جوانلیق دان نه سود؟
ای «خطایی»! دلبرین چون کیم جفا ائیلر سنه	بی وفا عالمده بؤیله زندگانلیق دان نه سود؟

«دیوان حضرت سلطان خطایی» شامل غزلیات، قصاید، ترجیع‌بندها، قطعات، مستزاد، مسدس، رباعی‌ها، دوبیتی‌ها، مثنوی‌ها، مربعات، اشعار فارسی شاعر و اشعار یازده و هشت هجائی شاه اسماعیل صفوی است. غزلیات و اشعار غنائی شاعر با زبان ساده چشمه جوشان و روان ادبیات کلاسیک و فولکلوریک و افادات سینه به سینه زبان ترکی است. مفاهیمی چون: زمان تاریکی (ظلمت چاغی)، بلبل خسته (خسته بولبول)، اشک خون (قانلی یاش)، دل ویران (بیخیلمیش کؤنول)، رخسار گل (گولگول یاناقلی)، چشم آهو (آهو گؤزلو)، خانه دل (دل ائوی)، ابروی هلال (هلال قاشلی) و عبارات ساده، زیبا و قابل فهم دیگر، زینت‌افزای ابیات اشعار اوست.

شاعر با در نظر گرفتن جایگاه سیاسی خود، به هیچ وجه از موضوعات سیاسی زمانش کنار نمانده و با تمسک‌جویی به صنعت رجز، با دوستانش، مشفقانه و خاضعانه و با دشمنانش، قاطع و با صلابت مواجه می‌شود:

من اول جانباز سربازم، فلک فوقوندا دور داریم	نئچه حلاج منصور یوروتدوم ریسمانینده
من اول شهباز کهسارم، باش ایمم قلّه قافه	نئچه عنقا کیمی یاری اوچوردوم آشیانیمده

او بر آستان ائمه اطهار، سر ارادت می‌ساید و با عبارت «چو اسماعیل تک قربانه گلدیم» گویان، چون اسماعیل به قربانی شدن خویش راضی است:

منم بیر تن ولی جانیم علی دیر	داماریمدا گزن قانیم علی دیر
منه بو دفتر و دیوان گر کمز	منیم دفتر له دیوانیم علی دیر
یا در جائی دیگر:	
آدیم شاه اسماعیل حقین سری یم	بو جمله غازی لرون سروری یم
آنم دیر فاطمه، آتام علی دیر	اون ایکی امامین فرمانبری یم
حسینی یم بو گون میدان ایچینده	«خطایی» یم علی نین چاکری یم
اولو بابام صفی، آتام جنیدست	شجاعت اهلی یم حق جعفری یم

صنایع بدیعی ادبی در همه ابیات اشعار او نمایان است. زبان محبت و عشق شاعر بسیار ساده، روان، طبیعی و جاذبه دار است. موسیقی روان کلام، جریان آهنگین سخن و سادگی مفاهیم ابیات، جوهره غزلیات اوست: بو «خطایی» لب لرین عشقونده گر آه ائيله یه

آهینین سوزوندان اولور خاک، اول کوه سهند

مثال هایی دیگر:

باغداش قوروب اوتورسا نیگاریم فغان قوپار	دورسا، اوتورسا، فتنه آخیر زمان قوپار
---	--------------------------------------

لیلی زولفونون غمی، قیلدی پریشان عقلیمی	اویله مجنونام، کی مجنون گورسه هم مندن قاچار
--	---

اینانماز زولف عهدینه «خطایی»	کی اونون بیر باشی، مین سئوداسی وار
------------------------------	------------------------------------

بو کوئلوم شاد اولور غمدن رخ چون لاله گون گورجک مثال مرد مفلس ناگهان بیر یاخشی گون گورجک بنا به نوشته مرحوم دکتر مهدی بیانی در کتاب *احوال و آثار خوشنویسان*، کاتب نسخه خطی کتابخانه سلطان القرائی، باری الکاتب الهروی، از شاگردان محمد اوبهی است و خط وی را به پاکیزگی و مزه ستوده و گفته اند که جلی و خفی، هر دو را خوش می نوشت و آثارش می رساند که باید وی را یکی از خوش نویسان زبردست قرن دهم دانست. یاری، شعر نیز می گفت و بعضی اشعارش به خط خود وی موجود است. گویند از هرات بیرون رفت و به قول سپهر، به سال ۹۸۰ هجری، در آن شهر درگذشت.

قطعات دستنویس خطوط باری هروی، زینت بخش نسخه های کتابخانه سلطنتی تهران، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه خزینه اوقاف استانبول، کتابخانه عمومی لنین گراد سن پترزبورگ است. نسخه ای از بوستان سعدی به قلم کتابت جلی خوش و تاریخ ۹۵۴ هجری در موزه اسلامی و ترک استانبول

معرفی نسخه خطی منحصر به فرد کلیات شاه اسماعیل صفوی «خطایی»... / محمدامین سلطان القرائی

نگهداری می‌شود.

در نسخه، تخلص شاه اسماعیل صفوی به صورت «خطایی» آمده که عیناً به همان نحو تحریر یافته است؛ به معنی سهو و اشتباه و خطا. همین مفهوم از ابیات شاعر نیز استخراج می‌گردد؛ به عنوان مثال:

«خطایی» قولونام رحم ائيله ای یار
«خطایی» نی بوراخما گیل خطایه

اخلاص دلدن آیت تعویذ اوخور مدام
یادائیلییه جک «خطایی» جهاندا خطاسینی

بر من خطا گرفتی، گفتمی: توئی «خطایی»
آری منم «خطایی»، اما توئی خطا پوش
اما در جای دیگری به صورت «ختایی» با تاء منقوط به معنی ختن و ختای (چین) آمده و شاعر خود را به زیبا رخان «ختای» و «ختن» نسبت داده است:

ای «ختایی» شول ختن تور کوساچی نین شمه سی
نافه صحرايه سالدی بلکه مشک وعنبری

آلدين شکسته کؤنلونو مسکین «ختایی» نین
عموماً کلیات شاه اسماعیل صفوی «خطایی» به زبان ترکی سروده شده است. اما شاعر اشعاری نیز به زبان فارسی دارد که خالی از لطف نیست:

بیستون ناله زارم چو شنید از جا شد
کرد فریاد که فرهاد دگر پیدا شد
خبر از کوتاهی بخت ندارم، زیراک
سایه افکن به سر آن سرو سهی بالا شد
گر «خطایی» کنی و خون «خطایی» ریزی
من بر آنم که صواب از تو، خطا از ما شد

یا تک بیت معروف زیر که بسیاری، شاعر آن را نمی‌شناسند:

بس تجربه کردیم در این دیر مکافات
با آل علی هر که در افتاد، بر افتاد

غزل معروف زیر را نیز او در جواب معشوقه‌اش، «خورشید بانو» سروده است:

خورشید من کجائی، تا گیرم در آغوش
کز یاد من نرفته است، آن موی و آن بناگوش
رویت به پیش دیده است، در جوش و جنگ از آن روی
دریائی از محبت در سینه می‌زند جوش
دشمن ز پیش تیغم رو به صفت گریزد
کی در مصاف ضیغم عرض هنر کند موش
بر من خطا گرفتی، گفتمی: توئی «خطایی»
آری منم «خطایی»، اما توئی خطاپوش

فرمان پذیر دیروز فرمانرواست امروز
شاهم به دیگران لیک، پیش تو حلقه در گوش

بخش نخست نسخه، بخش «نصیحت نامه» با سرلوحی زیبا و ملیح در ابتدای آن آغاز می‌شود. بر این سرلوح ظریف مذهب، عنوان «هو الله سبحانه» نقش بسته است. این بخش در ده ورق و ۱۹ صفحه با ابیات زیر آغاز می‌شود:

سیغین فضل حقّ‌ای طالب راه	که دوست عشقینی ائت اؤزونه همراه
توجّه قیل توجّه اول کریمه	جمال انوری ذات قدیمه
توکلّ قاپوسوندا سن مقیم اول	طریق عشق ایچینده مستقیم اول
تفرّج اهلی اول عالمده صادق	تحیّر شعلّه دیداره عاشق
هرایش کیم دوتاسان عشقیله دوتگیل	ایکی سانماغلیغی ای جان اونوتگیل
نیازمند اول مدام یول ایچره دوغری	که صورت تبدیل ائدیب اولما اوغری
یقین بیل دوغرولوق دوست قاپوسیدور	حقیقت عالمی نین تاپوسیدور
کیمین کیم اولمیه عذر نیازی	قبول اولمز نیازی هم نمازی
کیم اول صدقیله اول اهل نیازه	یول ایچینده صاف اولا شاه بازه
اؤزونو مسکنت باینده خاک ائت	بو جسمی معرفت آیینده پاک ائت

ابتدا و انتهای بخش «نصیحت نامه»، سالم و کامل است و با این ابیات پایان می‌پذیرد:

«نصیحت نامه» یازدیم درویشانه	جهانده قالمایچون بیر نشانه
«خطایی» دردمندم بیر کمینه	آنی جاق «هو» دئنیز اونون دمینه
توجّهت، توکلّت علی الله	قولاق چکدیم، دئدیم عالم لره شاه
حقین فضلینه باغلانندیق ازلدن	تمنا میز دی دیدار، لم یزل دن

فحوای کلام مثنوی «نصیحت نامه»، موافق نامش، بیشتر رساندن مراتب پند و اندرز به مخاطب است، ولی گاهی تا بالاترین پله‌های تحکم پیش می‌رود. شاعر گاه نگاهی از فضای عرفان به پند و نصیحت و وعظ دینی برای مخاطبان خویش - به خصوص «قیزیل باشان» - دارد تا در مقام رهبر و طلایه‌دار دین، راهنمای آنان باشد در راه و رسم زندگی.

بخش «ده نامه»، که بخش دوم نسخه مذکور است، سرلوحی بسیار ظریف و لطیف در ابتدا دارد و عنوان «کتاب ده نامه» در ترنج میانی آن نمایان است. این بخش در ۷۹ ورق و ۱۵۷ صفحه است و ورق یا اوراقی از آخر این بخش هم افتاده است. «کتاب ده نامه» با مثنوی ذیل آغاز می‌شود:

رحمن و رحیم و حی سبجان	با اسمِ اِلهِ فرد و یزدان
چون عهده بلی ددین وفا قیل	هر کارینی ای دل ابتدا قیل
شکر ائيله جلیل ذوالجلاله	تا هر بیر ایشین یئته کماله
ذکر ائيله کمال مرتضانی	ورد ائيله ثنای مصطفانی
از فضل ائمه افاضل	تا بولا ایشین درست و کامل
دلشادلیغین، غم و ملالین	بس سؤیله نه بولدی حسب حالین
بزم اهلی آرا پسند بولسون	عشق اهلینه تا کی پند بولسون

خطایی، غزل‌های سروده شده در موضوع عشق و محبت را در قالب مثنوی «ده نامه» درآورده است، به طوری که مضامین عشق و عاشقی را سر عنوان ده نامه مبادله شده قرار داده است. شاه اسماعیل قبل از پرداختن به اصل موضوع، با چند مثنوی و قصیده در مقام آغاز رساله منظوم ده نامه، در ستایش باری تعالی، نعت پیامبر و مدح حضرت علی و ائمه اطهار، قلم فرسایی نموده و سپس با بهاریه‌ای، وارد موضوع می‌شود:

قیش گتندی یئنه بهار گلدی	گول بیتدی و لاله زار گلدی
قوش لار هامیسی فغانه دوشدی	عشق اودو یئنه بو جانه دوشدی
یئر گئیدی قباي خضر پوشان	جمله دیله گلدی لب خموشان

شاه اسماعیل ارتباط عاشق و معشوق را همچون قواعد و کتابت ادبیات کلاسیک با باد شمال شرق «صبا» در مقام ائلچی، ده فقره نامه مورد مبادله و بالاخره آه و اشک‌های خون‌آلود چشم برقرار می‌سازد و آن را با کلام مثنوی‌های مربوطه، به خوبی تصویر می‌نماید. خطایی در این اثر در مورد عشق و محبت و جدایی، غزل می‌سراید. موفقیت و اهمیت اثر در سادگی آن و در تصویر طبیعی حوادث است. در ادبیات آذربایجان، ده نامه از جمله نخستین مثنوی‌های تاریخ زبان ترکی و شامل بخش زیادی از ادبیات شفاهی و فولکلوریک آذربایجان است.

بخش «کتاب ده نامه»، با ابیات زیر پایان می‌پذیرد که یک یا دو ورق آخر آن افتاده است:

خوش قال دندیم ای حبیب جانان	بو مرده تنیم ایچینده چون جان
چوخ تو کدون ایسه حلال بولسون	آفت بیچاغیله دیده دن قان
جمع اولمادی دل غمینده وه-وه	ای زلفی منیم تکی پریشان

بخش سوم نسخه، بخش دیوان حضرت سلطان خطایی در ۱۱۶ ورق و ۲۳۰ صفحه است. در ابتدای این بخش، سرلوحی بسیار زیبا و لطیف نقش بسته است. در ترنج مذهب میانی آن، عنوان «دیوان

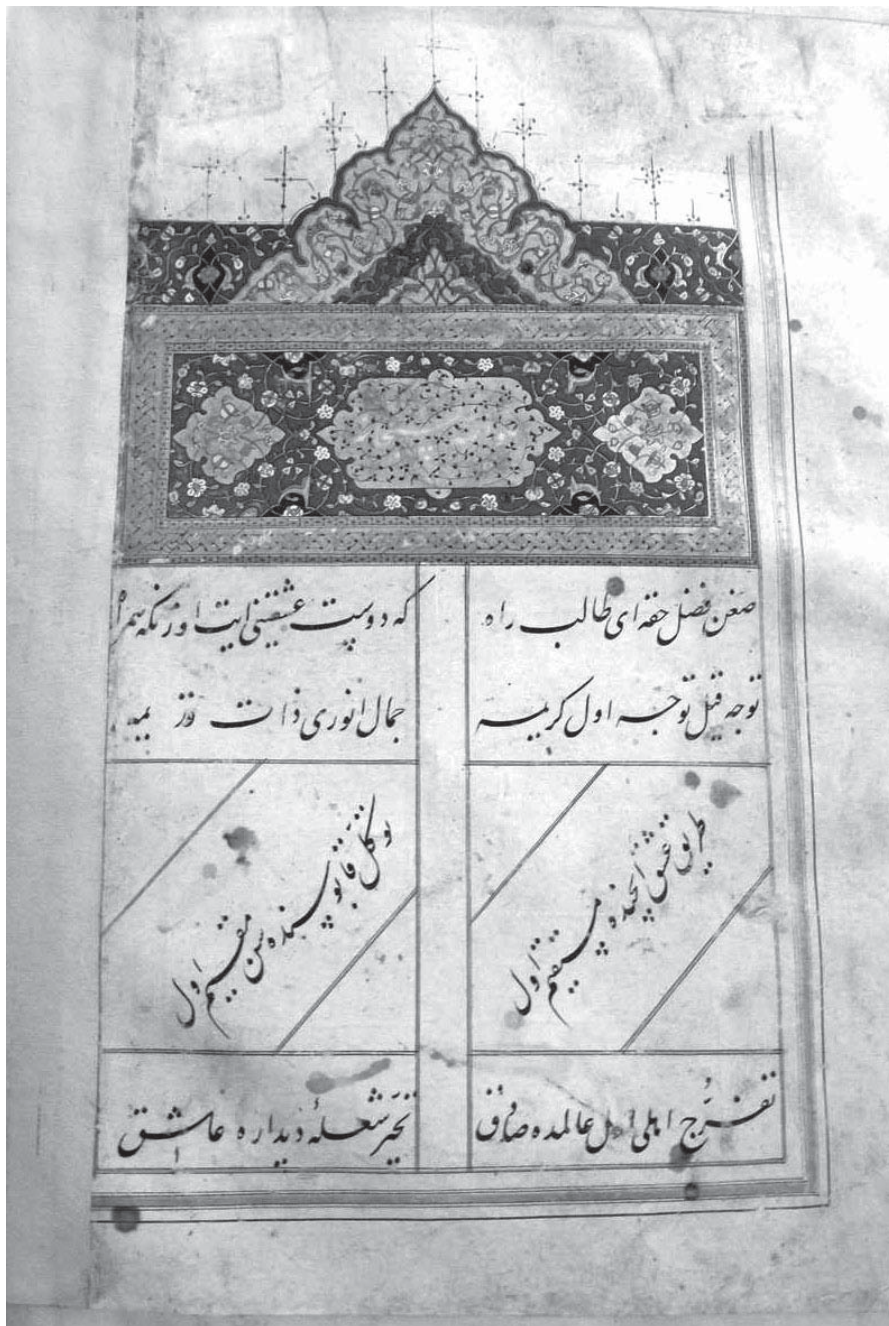
حضرت سلطان خطایی» تحریر شده است. ابتدا و انتهای این بخش کامل و سالم است و با قصیده ذیل آغاز می‌گردد:

ای کی یوخدان بو جهانی وار ائدن پروردگار	یئری قائم گوئی لری دؤار ائدن پروردگار
«کنت کنزاً» آیتی وصفینده اولموشدور نزول	وارلیغینا «کن فکان» اقرار ائدن پروردگار
جمله بو عالمده سن گوندن داخی ظاهر ولی	دیلده داییم آدینی ستار ائدن پروردگار
مؤمنه مسکن قیلان دیر باغ جنات نعیم	کافر و منکر مقامین نار ائدن پروردگار
جمله اشیانین گوژون در خواب ائنده گئجه لر	گوئیده کوب لر گوژون بیدار ائدن پروردگار
مصرا ایچینده یوسفی بیر قول ایکن سلطان قیلان	درد ایله «یعقوبینی» بیمار ائدن پروردگار
«یونسی» دریا ایچینده اوتدوران بیر بالیغا	آتشی «ابراهیمه» گولزار ائدن پروردگار
یاغدیران دریایه گوئیدن ابرنیشان یاغمورون	قطره سیندن لؤلؤی شهوار ائدن پروردگار
بیر قولونو یاندیران خشم ایله فی نارالسقر	بیر قولونو محرم اسرار ائدن پروردگار
انبیا لر بخشینه یازدیردی اعلی مرتبه	مصطفایی جمله دن مختار ائدن پروردگار
اون ایکی معصوم امامی پیش ائدن امت لره	مرتضایی حیدر کزار ائدن پروردگار
لطف ایله احوالینه قیل گیل «خطایی» نین نظر	عشق ایچینده واله دیدار ائدن پروردگار

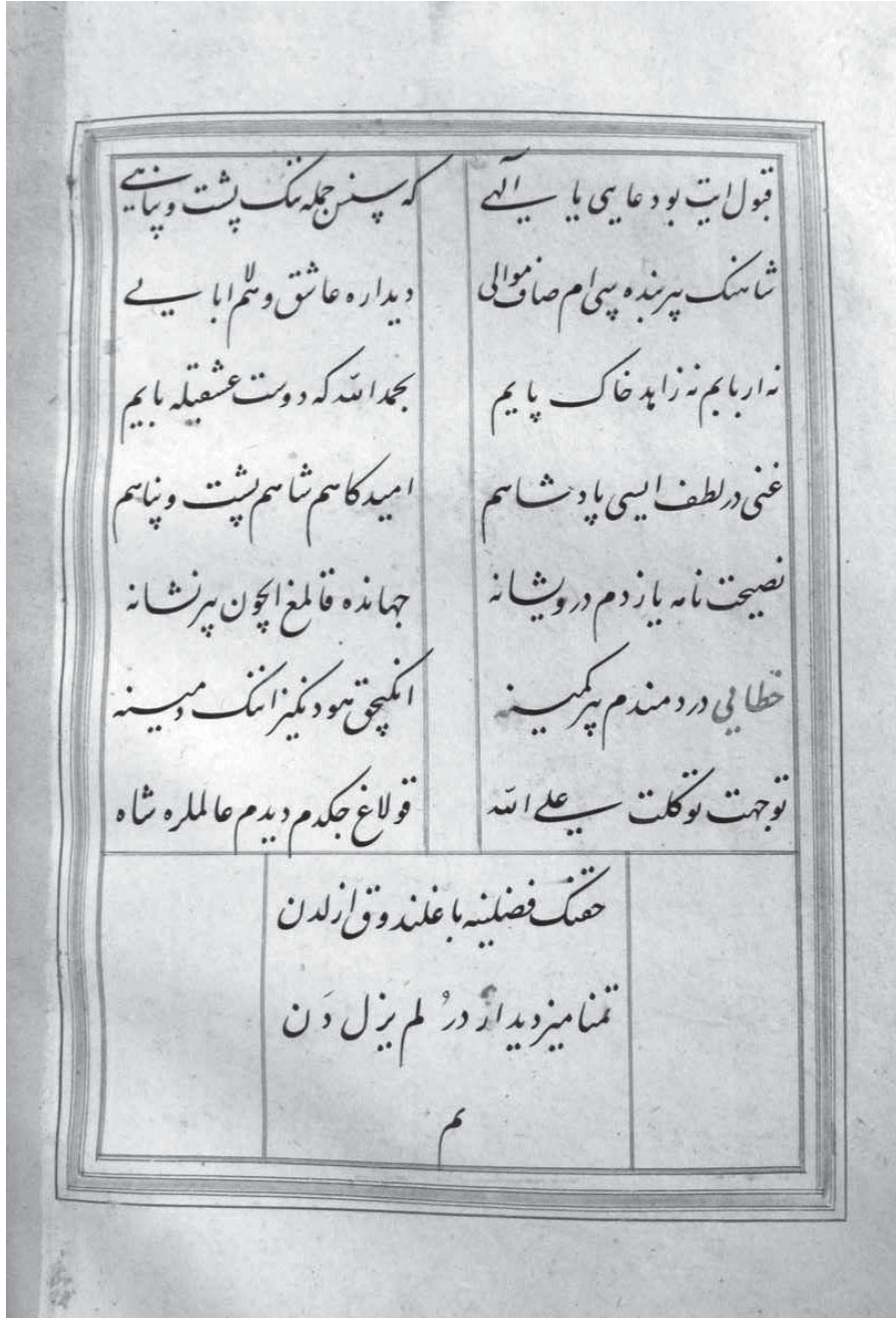
و بالاخره «دیوان حضرت سلطان خطایی» با غزل زیر به سر آمده، به قلم کتابت نستعلیق جلی خوش، به وسیله کاتب نسخه «یاری الهروی» رقم و تاریخ کتابت به خود می‌گیرد:

شها سندن صفا ایستر خطایی	کرم لطف و عطا ایستر خطایی
ایاغین توپراغین ای شاه شاهان	گوژونه توتیا ایستر خطایی
دلا من آستانیندان جدالیق	جفا قیلما وفا ایستر خطایی
گوئتور گل آغ اوزوندن قارماداغی	نقابین آچ لقا ایستر خطایی
شها بو دوغرو یولا وارماغ اوچون	سنین تک رهنما ایستر خطایی
یزید کافره، مروانه هر دم	غازی لردن غزا ایستر خطایی
محمد و علی نین حرمت ایچون	عجب می دیر خدا ایستر خطایی

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب برسم خزانه خان عالی شأن عدالت نشان منبع لطف و احسان یعنی عالی حضرت محمد خان، فی شهر سنه ۹۵۳ کتبه العبد الداعی المذنب یاری الکاتب غفر ذنوبه و ستر عیوبه - تم.

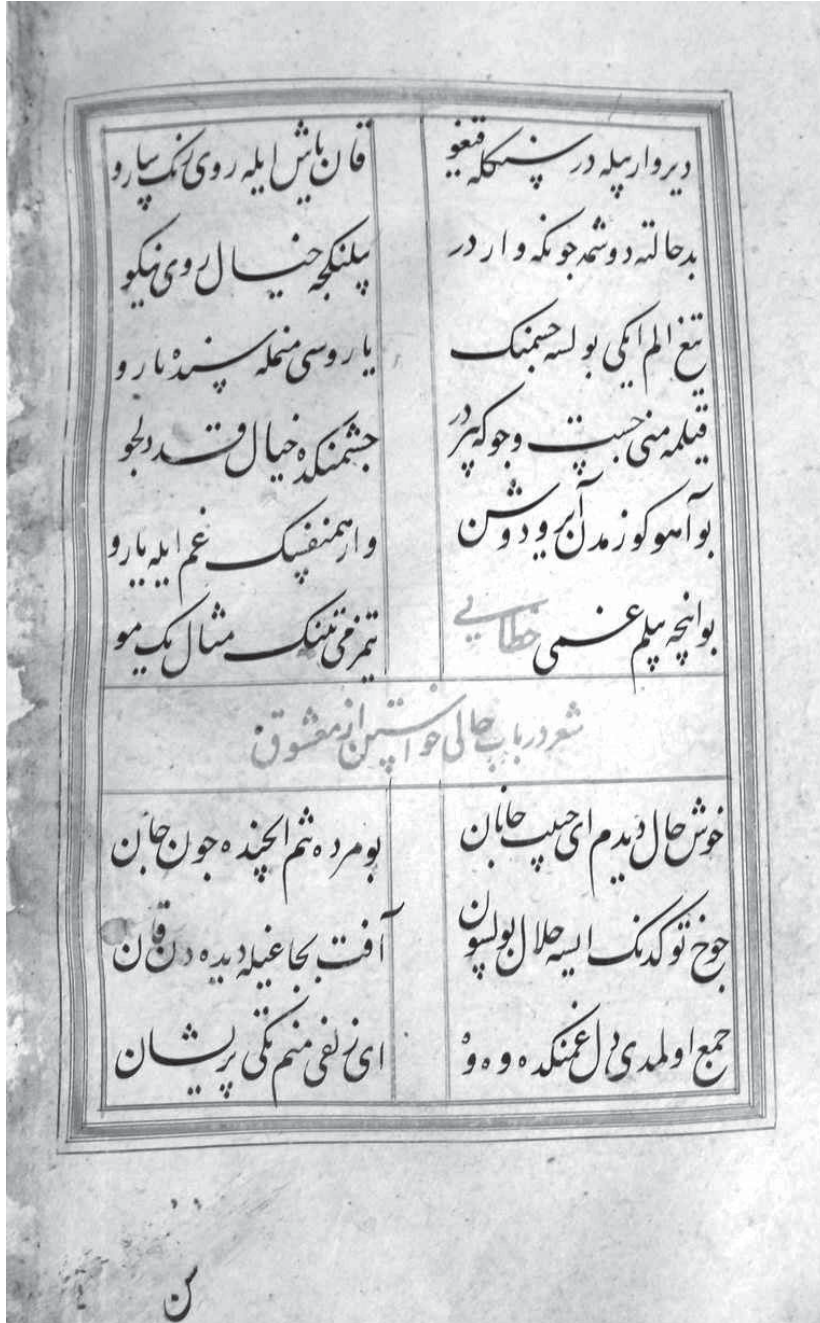

صفحه اول از بخش نخست (نصیحتنامه) نسخه کتابخانه سلطان القرایی

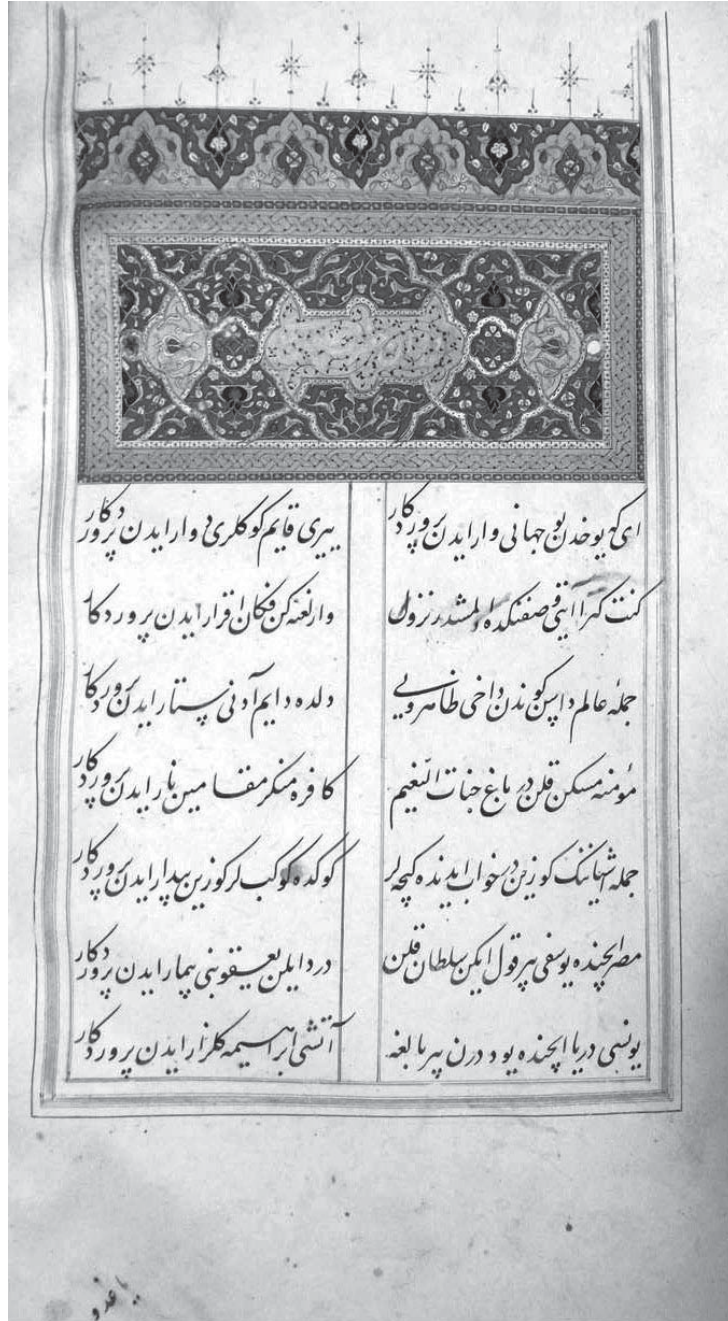

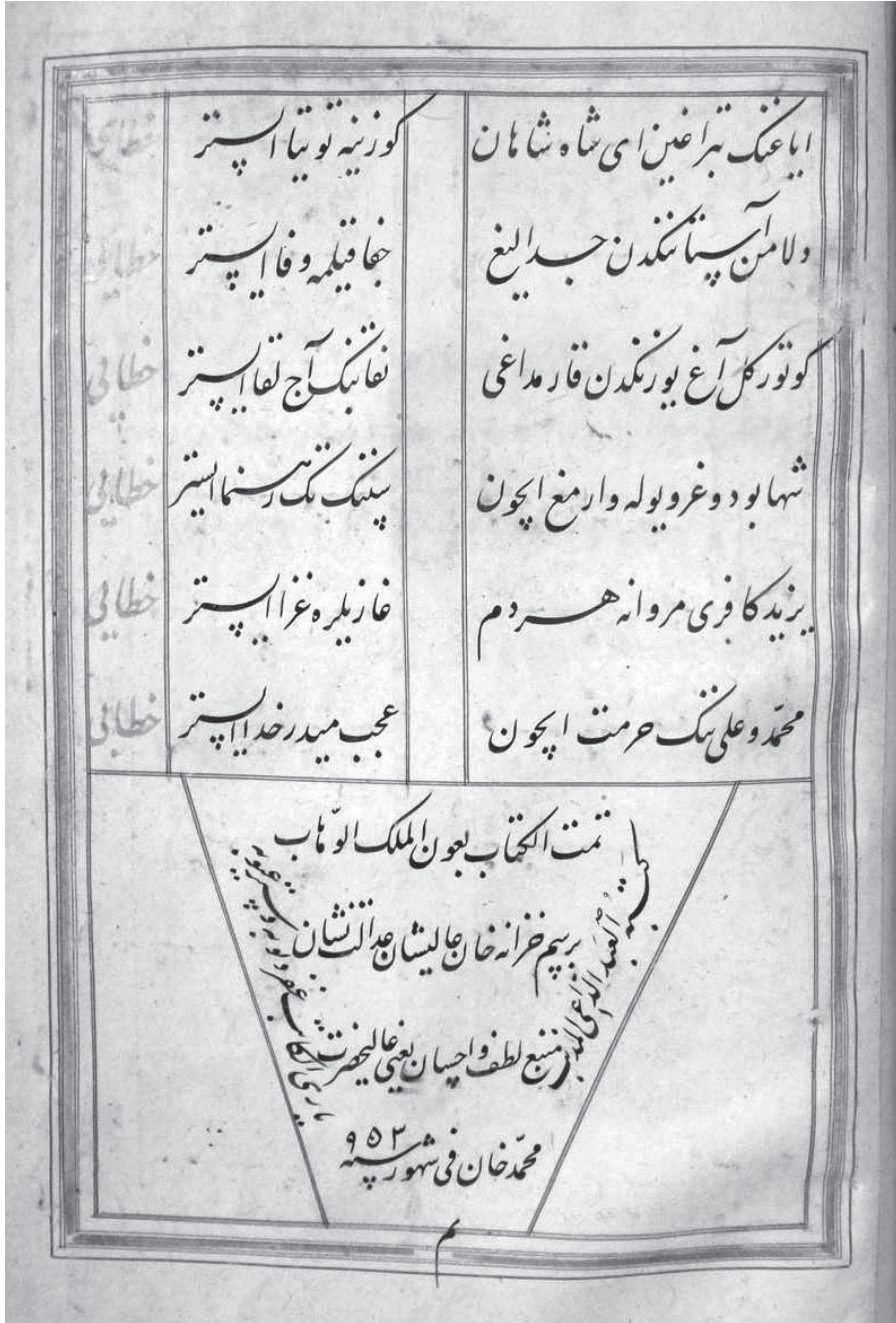
صفحه اول از بخش ثانی (دهنامه) نسخه کتابخانه سلطان القرائی

صفحه آخر از بخش ثانی (ده‌نامه) نسخه کتابخانه سلطان‌القرائی

صفحه اول از بخش سوم (دیوان حضرت سلطان خطایی) نسخه کتابخانه سلطان القرائی

پیام بهارستان / ۲۵، س ۹، ش ۲۸ / پاییز و زمستان ۱۳۹۵

صفحه آخر از بخش سوم (دیوان حضرت سلطان خطایی) نسخه کتابخانه سلطان القرائی